

सद्योजात

-जनकलाल शर्मा

पुरातात्विक अन्वेषणका लागि जनकपुर गएको थिएँ म विक्रम सम्बत् २०१६ सालमा । कपिलेश्वर नाम भएको एउटा गाउँ छ जनकपुरको राम मन्दिरभन्दा करीब एककोश पूर्वमा । कपिलेश्वर नै नाम भएको शिव मन्दिर त्यहाँ भएको हुँदा कपिलेश्वर रहन गएको हुनु-पर्दछ त्यस गाउँको नाम पनि । त्यस गाउँको शिव मन्दिर ज्यादै जीर्ण-शीर्ण अवस्थामा थियो त्यस समय । त्यो मन्दिर आज नहुन पनि सक्तछ त्यसै कारणले गर्दा । त्यहाँ कुनै अभिलेख नपाइएको हुँदा कुनै समयमा बन्थ्यो त्यो मन्दिर तोकेर भत्त सकिँदैन त्यो । तर त्यस मन्दिर भित्र एउटा सुन्दर सेनकालीन कार्तिकेयको मूर्ति भेटिएको हुँदा सेनकालसम्म त अवश्य नै पुग्दछ यस मन्दिरको परम्परा । त्यस क्षेत्रमा अरू पनि मूर्ति छन् कि भन्ने अन्दाज हुनु स्वाभाविक भयो त्यो मूर्ति ज्यादै सुन्दर भएको हुँदा । त्यसै गाउँमा एकजना सुपरिचित मित्त थिएँ मेरा । नाम थियो बोधप्रसाद उपाध्याय उनको । घरमा भेट्न गएँ म उनसँग सहयोग लिने विचारले । अनेक मूर्तिको दर्शन गर्न पाइयो त्यस समय मित्तको सहयोगबाट । कुनै मन्दिरभित्र नभई गाउँको छेउमा पर्ने गोबर भूमिको बाँझो चउरमा भएको एउटा पाकड वा त्यस्तै नामको रूखको फेदमा पर्याँकिएका थिएँ त्यसै यस्ता मूर्ति । अक्षता पाती वा सिन्दूर कुनै वस्तु चढाइएको दृष्टिगोचर हुँदैन-थ्यो त्यस ठाउँमा । गाउँका जनताका लागि पूजा-

अर्चनाको सूचीमा नपरेका वस्तु हुन् यी भन्ने प्रमाणित हुन्थ्यो त्यसबाट । ग्रामीण बालबालिकाका खेल्ने ठाउँका साथी भने अवश्य थिएँ ती मूर्तिहरू । गाउँका भत्ता-पच्चको सल्लाहले ती सबै मूर्ति राम मन्दिरमा ल्याएँ मैले । त्यसमध्ये एउटा अविचल मूर्ति राष्ट्रिय संग्रहालयमा राख्न उचित देखेँ त्यस समय । पूर्व-पश्चिम राजमार्ग बनेको थिएँन त्यतिबेला । भारतको बाटो ल्याउन सकिने थिएँन त्यस्तो पुरातात्विक वस्तु विशेष अनुमतिबिना । एउटा मूर्ति हवाई मार्गबाट काठमाडौँ ल्याउने विचार भयो मेरो त्यसै कारणले गर्दा । म जस्तो साधारण राजपत्रांकित कर्मचारीले दैनिक रु. १२ (बाह्र) भन्दा पाउँथ्यो त्यस समय । आफूलाई खटाएर दिएको रकम काठमाडौँ पुग्न मात्र बाँकी थियो मसित । शाही नेपाल वायुसेवा निगममा बुझ्दा करीब रु. ३०० (तीन सय) लाग्ने देखियो प्याकिङ्ग समेत त्यसलाई । तीन सय रुपियाँ खर्च गर्ने अनुमति माग्ने आकाशवाणीबाट पुरातत्व विभागका तत्कालीन निर्देशकसँग । अनुमति पाएँ बडाहाकिमसित सापट लिएर पनि काठमाडौँ ल्याउने विचारमा थिएँ म त्यो मूर्ति । बडाहाकिम र स्थानीय भद्र-भलादमी सबै सहमत थिएँ मेरो कुरामा । मूर्ति ल्याउने अनुमति अर्थात् रु. ३०० (तीन सय) खर्च गर्ने आदेश भने दिन मानेनन् विभागीय निर्देशकले । सरकारी काममा अनुमति बिना खर्च गर्नु भएँन मैले । सबै मूर्ति जनकपुरको राम मन्दिर-

को मण्डारमा बुझाउन बाध्य भएँ म । त्यो बाहेक अर्को उपाय थिएन मसित । त्यसै मूर्तिमध्ये एउटा मूर्ति राममन्दिरको बाहिरी हाताको पश्चिमी द्वारको भित्र पस्ता बायाँपट्टि बाहिरी भागमा जडेर राखिएको छ आजकाल । त्यसै मूर्तिका विषयमा चर्चा गर्न लागिएको हो अहिले । त्यसको नाप पनि लिएको थिएँ त्यस समय मैले । खोजेर हेर्दा पाउन सकिएन त्यो । स्मरणका भरमा भन्दा उचाइ १२", लम्बाइ १८" र चौडाइ ४" थियो जस्तो लाग्छ मलाई । हातमा चुरा हेर्न ऐना चाहिँदैन भने जस्तै जसले पनि नापेर हेर्न सक्तछ त्यो । नापमा फरक परे लेखकलाई दोष लाग्दैन त्यसकारण ।

यस प्रकार छ हामीले चर्चा गर्न लागिएको मूर्तिको विवरण । एउटी नारी आराम गर्ने मुद्रामा पलङ्गमा देब्रेकोटो सुतेकी छ भने नारीको देब्रे हातको कुहुनो तक्रियामा छ र हत्केलाले शिरलाई अड्याएको देखिन्छ । दाहिने हातको पाखुरो शरीरलाई नछोड्कन शरीरको सीधा माथि गोडातिर पसारेर हातमा कमल पुष्प लिएको छ । देब्रे गोडो त्रिभुजाकारमा घुँडा दोब्रचाएर त्यसमाथि दाहिने गोडो सीधै पसारेको पाइन्छ । एउटी दासी जस्ती देखिने नारी आरामसाथ सुतेकी नारीको गोडामुनि बसेर मुख्य नारीको दायाँ पाउ काखमा राखेर बायाँ पाउ दबाउन अर्थात् मिच्च लागेकी र अर्की दासी जस्तै नारी पनि त्यतैपट्टि अलिक पछाडि उभिएर पङ्खा हाँकिन लागेको देखिन्छ । एउटा सान्हाँ सानो बालक वा शिशु मुख्य नारीको देब्रेतिर उत्तानो पारेर सुताइएको छ र त्यस शिशुको पाउ कमलपुष्पमा राखिएको छ । पलङ्गको पछाडिपट्टि भित्तामा योनि अर्थात् जलहरी सहितको शिवलिङ्ग, गणेश र कार्तिकेयको आकृति पनि अङ्कित छ । नारीका पलङ्ग मुनि उपचारका प्रायः सबै सामग्री प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ प्रतीकका रूपमा ।

यो मूर्ति सुन्दर र सौम्य छ भन्ने कुरा स्वतः सिद्ध हुन आउँछ यस विवरण अनुसार । यो प्रतीक कसको हो र किन बनाइयो यति सुन्दर मूर्ति ? जसको आराधना गरिन्छ त्यसै वस्तुको बनाइन्छ यस्तो मूर्ति । दुई प्रकारका हुन्छन् आराधना गर्ने कारण पनि । एउटा

श्रद्धावश र अर्को भयवश । दुइटै कुरा लुकेर बसेका हुन्छन् मानवका हृदयमा । श्रद्धावश गरिने आराधनालाई 'धर्म' र भयवश गरिने आराधनालाई भनिन्छ 'अभिचार' । श्रद्धावश मानिने आराध्य वस्तुलाई विघ्नान्तकको रूपमा ग्रहण गरिन्छ भने विघ्नकारकको रूपमा ग्रहण गरिन्छ भयवश मानिने वस्तुलाई । दुवै समान रूपका हुन सक्तछन् मोटामोटी हेर्दा । कुन आराध्य वस्तु विघ्नान्तक हुन् र कुन आराध्य वस्तु विघ्नकारक हुन् छुट्याउन सकिदैन साधारण दृष्टिबाट त्यसैकारण । तीन प्रकारका हुन्छन् यस्ता आराध्य वस्तु पनि । देव, देवता र व्यन्तर देवता भनिन्छ जसलाई ।

हामी जसलाई देव भन्दछौं त्यसैलाई दानवीय गुण भएको शक्ति सम्पन्न वस्तु मान्दछन् अवेस्तावादीहरू । दएव (Daeva) अर्थात् 'देव' कै नामसित परिचित छन् उनीहरू पनि । ग्रीक भाषामा 'जेउस (Zeus)' भनिन्छ भने ल्याटिन भाषामा 'देउस (Deus)' भनिन्छ त्यस्तै कुरालाई । वेदलाई प्रामाणिक ग्रन्थ मान्दछन् सनातन धर्मावलम्बीहरू । देवको ३३ संख्या हुन्छ ऋग्वेद (१, ३४.११, १, १३६.११ आदि) का अनुसार । कुन-कुन देव ३३ को गणनामा पर्दछन् छुट्याउन सकिदैन त्यसबाट । इन्द्र, मित्र र वरुण भने अवश्य पर्दछन् त्यसमा । एकादश अर्थात् एघार देवको गणना गरिएको छ यजुर्वेदको तैत्तिरीय संहिता (१, ४, १०.१) मा । स्वर्ग, पृथ्वी र अन्तरिक्ष पनि पर्दछन् त्यसैमा । तेत्तीस देवमा अष्टवसु, एकादश रुद्र, द्वादशादित्य र स्वर्ग तथा पृथ्वी पर्दछन् शतपथ ब्राह्मण (७, ५, ७.२) का अनुसार । देवको संख्या ३३ मात्र होइन तेत्तीस लाखलाई पनि नाघेर तेत्तीसकोटी अर्थात् तेत्तीस करोड पनि पुग्दछ यदाकदा पछिका पौराणिक ग्रन्थका अनुसार भने । तेत्तीसकोटी देव भन्ने चलन छ हाम्रो समाजमा त्यसै कारणले गर्दा ।

प्रमुख देवको कोटिमा नपर्ने तर घर-घर र घर बाहिर पूजिने प्रतीकलाई भनिन्छ 'देवता' । मानव र मानवेतर शक्तिको बीचमा सम्पर्क गराउने काममा सहयोग गर्दछन् भन्न विश्वास गरिन्छ यस्ता प्रतीकले । देव, दानव, यक्ष, किन्नर जो पनि हुन सक्तछन् यस्ता

प्रतीक । यदाकदा देवता नै भनेका पाइन्छ देवलाई पनि ।
निकै कठिन पदछ भेद छुट्याउन देव र देवतामा ।

देव, देवता र अदेवताको बीचमा पर्ने देव, देवता जस्ता प्रतीकलाई भनिन्छ 'व्यन्तर देवता' । शहर-बजार-भन्दा बाहिरका जनताले पूजा गर्दै आएका ग्राम देवता पनि कहलाउन सक्छन् 'व्यन्तर देवता' । व्यन्तर देवताको प्रथा प्रारम्भ भएको हो देव पूजाको सृष्टि हुनुभन्दा पहिले नै । यसको आदिकारण मान्न सकिन्छ शैव सम्प्रदायको लिङ्गो पासनालाई । प्रायः जसो देखिन्छन् शिवका साथ उनका गण र त्यसका प्रतिपक्ष पनि 'व्यन्तर देवता' का रूपमा । विभिन्न सम्प्रदायका साथ—साथै विकास भएको देखिन्छ 'व्यन्तर देवता'को पनि । मूल देव-देवताभन्दा धेरै बढी पाइन्छन् व्यन्तर देवताका प्रतीक-हरू । जैन सम्प्रदायमा त निकै प्रचलन छ 'व्यन्तर देवता' को ।

जनकपुरमा जुन मूर्ति पाइएको छ ज्यादै सौम्य मुद्रामा देख्न सकिन्छ त्यसलाई । शालीनता (Pompous), सम्पन्नता (Luxurious) र कुलीनता अर्थात् सम्प्रभुता (Aristocrats) का सबै गुण पाइन्छन् यसमा । उपचार (Hospitality) का पनि सबै आवश्यक वस्तु उपस्थित गराइएका छन् यहाँ । उपचारमा के के हुन्छन् त्यो आवश्यक थिएन विज्ञ पाठकका लागि । साधारण पाठकलाई भने थाहा नहुन पनि सक्छ त्यो । यस्तो अवस्थामा केही विवरण दिने साहस गरिएको छ यहाँ । वेत्तम मणिका अनुसार उपचारको संख्या सोह्र पुऱ्याइएको छ शास्त्रमा । सामूहिक रूपमा भन्दा 'षोडशोपचार' कहलाउँछ त्यो । उदाहरणका लागि यस प्रकार देखिन सक्छ सूचीमा ।

- १) आसन (स्थान)
- २) पाद्य (गोडाधुने पानी)
- ३) अर्घ्य (खानेपानी)
- ४) स्नानीय (नुहाउने उपकरण)
- ५) अनुलेपन (जीउमा लाउने तेल, बुकुवा आदि लेप)
- ६) धूप (साना तिना पतङ्ग धपाउने धूवाँ)
- ७) दीप (उज्यालो पार्ने बत्ती)

- ८) नैवेद्य (असल खाद्य पदार्थ)
- ९) ताम्बूल (पान-सुपारी)
- १०) शीतलजल (चिसोपानी)
- ११) वसन (लाउने वा फेर्ने लुगा)
- १२) भूषण (गहना)
- १३) माल्य (फूलको माला)
- १४) गन्ध (सुगन्धित द्रव्य)
- १५) आचमनीयक (कुल्ला गर्ने पानी)
- १६) सुतल्प (राम्रो ओछ्यान)

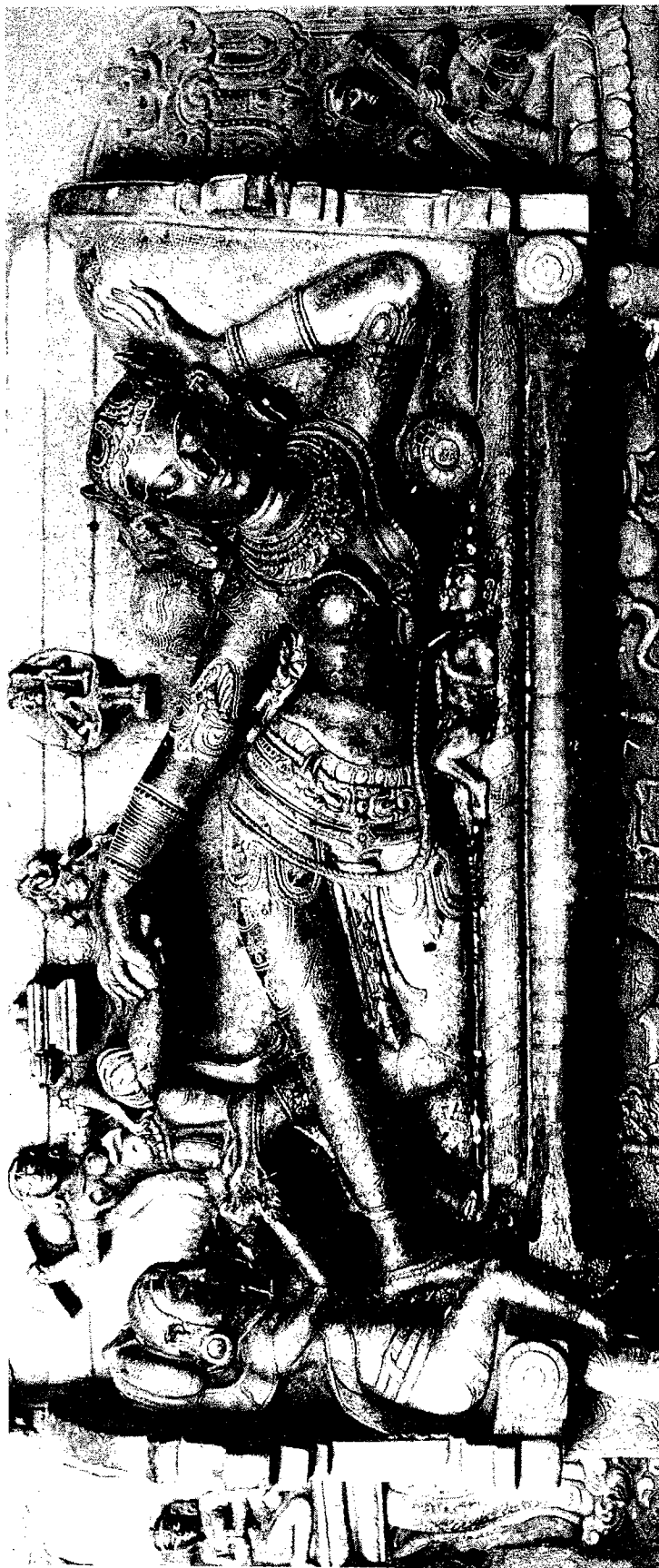
उपचारका यस्त महत्त्वपूर्ण वस्तु समेत त्यहाँ उपस्थित गराइएको हुँदा यो मूर्ति साधारण कोटिको होइन भन्ने स्वतः सिद्ध हुन आउँछ । हामीले जनकपुरमा फेला पारको मूर्ति साधारण रूपले हेर्दा माता-शिशुको मूर्ति देखिन आउँछ ।

माताशिशुको प्रसङ्गमा अनेक देवमाता प्रसिद्ध छन् हिन्दू र बौद्ध साहित्यमा । यस्तै देवमातालाई माडोना (Madonna) भन्दछन् पाश्चात्य विद्वान्हरू । कृष्णकी आमा देवकी, कृष्णकी धार्मिकमा यशोदा, बुद्धकी आमा मायादेवी, बालसंरक्षिका हारीती रामकी आमा कौशल्या, कार्तिकेय र गणेशकी आमा पार्वतीलाई पनि लिन सकिन्छ यहाँ उदाहरणका लागि । यस्ता माता शिशुका मूर्ति कहिले बन्न प्रारम्भ भयो त्यसमा विचार गर्नु अहिले । भारतीय पुरातत्त्वविद् बी. पी. सिन्हाका अनुसार त माता शिशुका मूर्ति नवपाषाण युग अर्थात् ईसापूर्व छ हजार वर्ष पहिलेको अवशेष जोर्डन उपत्यकामा पर्ने जेरिको (Jericho) भन्ने ठाउँमा पाइएको थियो र त्यही नै पहिलो हो । केवल माताशिशुका मूर्ति त हारीती र शीतलाका पनि हुन्छन् । यस्ता माताशिशुका मूर्ति लण्डनस्थित भिक्टोरिया एण्ड अलबर्ट म्यूजियम नामक संग्रहालयमा छन् र एउटालाई माताशिशु (Mother and Child) भनिएको छ भने अर्कोलाई पूर्णेश्वरी भनिएको छ । यसको विवरण 'इन दि इमेज अफ म्यान (In the Image of Man)' नामक पुस्तकमा पाइन्छ । पूर्णेश्वरी भनिएको मूर्ति बाह्रौं शताब्दी ईसवीको अन्त्यतिरको हो र यसलाई पालकाल भनिएको छ । यो मूर्ति हाम्रो जनकपुरको छेउमा पर्ने भारतको जयनगर भन्ने

ठाउँमा पाइएको हो र अर्को माताशिशु भनिएको मूर्ति पश्चिमी भारतमा पाइएको एघारौँ शताब्दी इसवीको सोलहौँ समयको हो । वास्तवमा विचार गर्दा यस्ता मूर्ति 'व्यन्तर देवता' सा पर्ने हारीती वा षष्ठी देवी अर्थात् छँठी देवीका मूर्ति हुन सक्तछन् । षष्ठी देवी वा छँठी देवीका विषयमा प्रतिभा विज्ञानका प्रसिद्ध विद्वान् नरेन्द्रनाथ भट्टाचार्यले आफ्नू प्रसिद्ध पुस्तक 'भारतीय मातृ-देवीहरू (The Indian Mother Goddess)'को अनेक ठाउँमा चर्चा गरेका छन् । उनका अनुसार षष्ठी वा छँठी देवी पनि बाल संरक्षिका देवी नै हुन् र उनको सम्बन्ध शिशुसंग भएको हुँदा साथमा शिशु हुनु स्वाभाविक छ । षष्ठी वा छँठी देवीको पूजा अर्चना गर्ने प्रथा सर्वप्रथम विन्ध्य प्रदेशमा चल्यो र त्यो बंगाल हुँदै अन्यत्र पनि फैलियो । उदाहरणका लागि पृष्ठ ४६, ४७ हेरे पनि पर्याप्त हुन्छ नरेन्द्रनाथ भट्टाचार्यको भारतीय मातृदेवीहरू शीर्षक पुस्तकको । यस्ता शिशुका साथ भएका हारीती वा षष्ठी देवीका मूर्ति लैनसिंह बांगदेलले पनि प्रकाशित गरिसकेका छन् 'नेपालका प्राचीन मूर्ति (The Early Sculptures of Nepal)' नामक आफ्नो ग्रन्थमा । तर उनले हारीती नै नामकरण गरेका छन् त्यहाँ । स्वर्गीय नाटककार बालकृष्ण 'सम' का घरमा भएको एउटा नेपालको प्रारम्भिक मल्लकालीन सुन्दर माताशिशुको मूर्तिको चित्र यस पत्रिका लेखकले पनि इटालीस्थित रोमबाट प्रकाशित हुने इष्ट एण्ड वेस्ट (East and West) नामक पत्रिकामा प्रकाशित गराइसकेको छ १९५४ इसवीमा नै नेपालको मूर्तिकला (Nepal's Sculptural Art) शीर्षक दिएर । जनकपुरको कपिलेश्वरमा प्राप्त यो मूर्ति त्यस प्रकारको नभएर पर्यङ्क अर्थात् पलङ्गमा सुतेकी नारीले आफ्नू छेउमा बालकलाई पनि सुताएको देखिन्छ । हारीती वा अन्य प्रकारका जति पनि यस्ता माताशिशुका मूर्ति प्राप्त भएका छन् त्यसमा शिशुलाई बगलमा च्यापेको वा काखमा लिएको अर्थात् बसाएको देखिन्छ, सुताएको देखिदैन । त्यसकारण यो हारीती वा षष्ठी देवीको मूर्ति होइन भन्ने स्वतः सिद्ध हुन आउँछ ।

पहिले चर्चा गरिएको 'इन दि इमेज अफ म्यान

(In the Image of Man)' नामक ग्रन्थको ११९ औँ पृष्ठमा एउटा मूर्तिको चित्र छापिएको छ । त्यसको शीर्षक 'माता र शिशु (Mother and Child)' भनेर दिइएको छ र छेका भित्र प्रश्न चिन्ह सहित 'कृष्णको जन्म (Birth of Krishna?)' भन्ने लेखिएको छ । कृष्णको जन्म भनिएको यो मूर्ति भारतको भूपाल स्टेट म्यूजियममा छ । यो मध्यप्रदेशको गौरी भन्ने ठाउँमा प्राप्त भएको हो र ईसाको दशौँ शताब्दीको कलचुरी समयको हो । यस शिलामूर्तिको धेरै जसो रूप हाँफ्रो जनकपुरको मूर्तिसंग मिल्दछ पछाडि उभिएको अन्य रूप बाहेक । हाँफ्रो शिलामूर्तिका नारीको दाहिने हात अगाडि ल्याइएको छैन तर त्यसमा अगाडि ल्याएर शिशुका बायाँ कुहुनामा स्पर्श गरिएको छ । हाँफ्रो नारीका दायाँ हातमा कमल पुष्प छ भने यस मूर्तिका नारीको हात खालि छ र कमल पुष्प शिशुका बायाँ हातमा देखिन्छ । हाँफ्रो नारी मूर्तिका साथ हुने शिशुको पाउ कमलपुष्पमा छ भने यसका पाउमा कमल पुष्प छैन । जनकपुरको मूर्तिका नारीको शिरतिर तर्किया बाहेक केही छैन तर भूपाल स्टेट म्यूजियममा भएका नारीको शिरतिर अनेक नाग-फणी देखिन्छन् । मूर्ति केही मात्रामा टुटफुट भएको हुँदा सबै नागको शिरको संख्या गनेर हेर्न सकिदैन । हाँफ्रो नारी मूर्तिमा शिवलिङ्गको उपस्थिति छ भने यसमा शिवलिङ्गको पनि अभाव छ । शिवलिङ्गको अभाव भएर नै होला कृष्ण जन्म भन्ने नामकरण गरेका छन् सर अलेकजाण्डर कनिङ्गमले पनि यस्ता मूर्तिलाई । त्यसको सूचना पाइन्छ भारतस्थित दिल्लीको आर्कियोलजिकल सर्वे अफ इण्डिया नामक संस्थाको वार्षिक प्रतिवेदन संख्या १५ को पृष्ठ संख्या १०२ मा । भारतीय मूर्ति-कलाका प्रसिद्ध विद्वान् सी. शिवराम मूर्तिले पनि चर्चा गरेका छन् यस्तै मूर्तिको 'पुरातत्त्व परिचय' नामक आफ्नू पुस्तिकामा । शिवराम मूर्तिको जुन पुस्तिकाको चर्चा गरियो त्यो थियो मूलतः अंग्रेजी भाषामा । त्यसलाई हिन्दी भाषामा अनुवाद गरेका हुन् अमल सरकारले । त्यसको चित्र संख्या ४ क मा 'माताशिशु' भन्ने नामकरण गरिएको छ यसलाई । उनको विवरण अनुसार ईसाको एघारौँ शताब्दीको हो यो । कलकत्ताको भारतीय संग्र-

सद्योजात

हाल्यमा गए आज पनि हेर्न सकिन्छ यसलाई । केही वर्ष अघि भारतको बिहारमा पनि भेटिएको थियो यस्तै माता र शिशुको मूर्ति । बी. पी. सिन्हा नामक विद्वान्ले उल्लेख मात्र होइन आफ्नू प्रसिद्ध पुस्तक 'भारतको पुरातत्त्व र कला' (Archaeology and Art of India) 'को चौथो' अध्याय नै आधारित छ यस्तै मूर्तिका विषयमा । उनको अध्यायको शीर्षक हो 'सद्योजातको एउटा अनुपम मूर्ति (A Rare Image of Sadyojata)' । तर जनकपुरमा जुन मूर्ति हामीले पाएका छौं त्यसको तुलनामा त्यति सुन्दर छैन यो बिहारमा प्राप्त भएको मूर्ति । जनवपुरको मूर्तिमा नारी र शिशु पर्यङ्कशायी अर्थात् पलङ्गमा सुतेकाछन् भने बिहारमा प्राप्त मूर्तिका नारी र शिशु भूतलशायी अर्थात् भूईंमै पातलो ओढ्यान लगाएर सुतेका देखिन्छन् त्यहाँ । जलहरी सहितको शिवलिङ्ग बाहेक कुनै कुराको उपस्थिति छैन यसमा । हात्रो मूर्तिमा शिवलिङ्ग नारीको पृष्ठ भागमा छ भने अग्रभागमा देखिन्छ त्यो पनि यहाँ । चित्र संख्या ४४ मा राखेका छन् बी. पी. सिन्हाले यसलाई ।

हामीसित एकै मूर्तिसित मिल्ने 'माता र शिशु' का मूर्तिको एउटा चित्र छापेका छन् आर. सी. मजुमदारले आफ्नू प्रसिद्ध कृति 'बंगालको इतिहास पहिलो भाग (The History of Bengal Volume I Hindu Period)' को फलक संख्या १८ मा । त्यसको शीर्षक 'माता र शिशु (Mother and Child)' भनिए पनि मूर्तिको विवरण कतै दिएका छैनन् आफ्नू पुस्तकमा । यस्तै खालको एउटा सुन्दर मूर्तिको चित्र छापेका छन् बंगलादेशका विद्वान् आलम (A. K. M. Shamsul Alam) ले पनि आफ्नू पुस्तक 'बंगलादेशको मूर्ति कला (Sculptural Art of Bangladesh)' मा । फलक संख्या ८१ हो उनको । नामकरण गरेका छन् 'माता र शिशु (Mother and Child)' भनेर । चित्रमात्र छापेर छोड्नेका छैनन् उनले छलफल पनि गरेकाछन् त्यसमा । उनको विवरण अनुसार ११४ शब्द भएको एउटा अभिलेख पनि प्राप्त भएको थियो यस्तै अर्को मूर्तिमा । अभिलेखमा गौरीशिला भनिएको छ त्यसलाई । त्यसकारण गौरी र

कार्तिकेयको मूर्ति हो यो भन्ने निष्कर्षमा पुगेकाछन् उनी । कौशाम शहर, खेतलाल, बोगरा भन्ने ठाउँमा पाइएको यो मूर्ति महास्थानगढ संग्रहालय सूची संख्या २४ मा दर्ता भएको छ अहिले । यसलाई सर्वप्रथम अद्ययन गरेका हुन् बंगलादेशको पुरातत्त्व र संग्रहालय विभागका अधिकृत विद्वान् एस. के. भट्टाचार्यले । तर यस मूर्तिको चित्र प्रकाशित छैन उनको पुस्तकमा । फलक संख्या ८१ मा दिएको मूर्ति पनि महास्थान संग्रहालयमा नै संग्रहित छ अहिले । यो मूर्ति सुन्दर मात्र होइन अविचल पनि देखिन्छ त्यहाँ । आर. डी. बनर्जी लिखित हिस्ट्री अफ बंगालको बङ्गाली भाषाको संस्करणमा पृष्ठ संख्या २६६ को अर्कापट्टि एउटा मूर्तिको चित्र छापिएको छ र त्यो हात्रै जनकपुरको मूर्तिसित मिल्दो-जुल्दो छ । तर त्यसको विवरण भने पाउन सकिँदैन त्यहाँ । भारतीय कलाका अन्वेषक भन्सेण्ट ए. स्मीथले पनि आफ्नू 'भारत र सिलोनको ललितकलाको इतिहास (A History of Fine Art in India and Ceylon)' नामक पुस्तकको पृष्ठ संख्या १६५ मा दिएकाछन् यस्तै मूर्तिको चित्र माता र शिशु (Mother and Child) कै नामकरण गरेर । तर विवरण भने उपलब्ध छैन त्यहाँ पनि । संभवतः भारतीय संग्रहालय कलकत्ताको हो त्यो ।

यस्तो मूर्ति नेपालमा एउटा मात्र पाइएको छ अहिलेसम्म । भारत र बंगलादेशमा भने एक होइन अनेक पाइएको विवरण अध्ययन गरेकाछौं हामीले । सर अलेकजाण्डर कनिङ्गम र बी. पी. सिन्हा बाहेक सबैले 'माता र शिशु' भनेर नै नामकरण गरेकाछन् यस्ता मूर्तिको । भनाइको तात्पर्य हो यो केको अर्थात् कसको मूर्ति हो टुङ्गो लागेको छैन आजसम्म । माता र शिशु (Mother and Child) भनिने यस्ता मूर्तिका सम्बन्धमा 'सद्योजात' भन्ने नामकरण गरेर सर्वप्रथम एउटा टुंगोमा पुगेको छु भन्छन् नलिनीकान्त भट्टशाली ।

उत्तरी बंगाल अर्थात् प्राचीन वरेन्द्रीमा अपरिचित छैनन् यस्ता मूर्तिहरू । राजशाहीमा रहेको वरेन्द्र अनुसन्धान प्रतिष्ठान संग्रहालय (The Varendra Research Society's Museum at Rajshahi) मा यस्ता

मूर्ति आठप्रति भन्दा कम छैनन् भन्ने उल्लेख १९१४ ईसवीमा प्रकाशित भएको सूची पत्रमा छ भनेर लेखेका छन् भट्टशालीले । त्यतिमात्र होइन यस्ता अरू पनि मूर्ति दिनाजपुर जिल्लाको बालुरघाट इलाका अर्थात् सब दिनजन्को सदरमुकाम छेउ आत्रेयी नदीको पश्चिम किनारमा पर्ने एउटा वटवृक्षका फेदमा पनि केही मूर्ति १९१४ ईसवीसम्म थिए भन्छन् उनी । कलकत्ताको भारतीय संग्रहालय (Indian Museum) मा संग्रहित यस्ता मूर्ति पनि वरेन्डीबाट संग्रह गरिएका हुन् भन्ने भनाइ छ उनको ।

जनकपुरमा पाइएका मूर्तिको विवरण प्रस्तुत गरिसकेकाछौं हामीले । विभिन्न ठाउँमा पाइएका यस्ता मूर्तिको मूल वस्तुमा त्यति फरक नपरे पनि मूर्तिपिच्छे केही न केही फरक पाइन्छ अवश्य पनि । त्यसैकारण सामूहिक रूपमा विवरण दिनु उचित नै होला पाठकको सुविधाका लागि । यस्ता मूर्तिको विवरण यसप्रकार पाइन्छ साधारणतया । एउटी पलङ्गमा सुतेको वा ढक्केको देखिन्छ । विहारमा पाइएको यस्तै नारी मूर्तिमा पलङ्गकै अभाव छ । नारीको दाहिने हातमा प्रायः कमल पुष्प हुन्छ तर भूपाल संग्रहालयमा भएका नारीमूर्तिको हातमा कमलपुष्पको अभाव छ र शिशुका हातमा कमलपुष्प देखिन्छ अपवादका रूपमा । बायाँ पाखुराको कुहुनु तक्रियामा अडेस लागेको हुन्छ र आफ्नू शिरलाई बायाँ हातको हत्केलाले अड्याएको पाइन्छ । बायाँ त्रिप्रामाथि दाहिने त्रिप्रो पसारको पाइन्छ भने बायाँ घुँडो आधा खुम्चाएर राखेकै ठाउँमा एउटी नारीले पाउ मालिश गर्ने लागेको देखिन्छ । तर त्यसरी पाउ मालिश गरेको कतै पाइन्छ कतै पाइँदैन । दायाँ पाउ मालिश गर्ने नारीकै काखमा अड्याएको हुन्छ तर मालिश भने बायाँ पाउमा गरेको देखिन्छ । यसरी सुतेकी नारीको बायाँपट्टि एउटा भर्खर जन्मेको बालक अर्थात् शिशु सुताइएको हुन्छ र जसको पाउ कमलपुष्पमा अड्याइएको देखिन्छ । मालिश गर्ने नारीभन्दा अतिरिक्त नारीले पङ्खा हाँकेको र पलङ्गभन्दा बाहिर उनको सुविधाका लागि चाहिने सबै उपचारका सामान पाउन सकिन्छ । किन्तु नारी र नवजात

शिशु बाहेक कुनै कुरा हुन पनि सक्तछ र नहुन पनि सक्तछ । पलङ्गभन्दा बाहिर भित्तामा प्रायः जसो चाँचि-केय, गणेश र एउटा योनि अर्थात् जलहरी सहितको शिक्लिङ्ग पनि अवश्य हुन्छ । त्यतिमात्र होइन कुनै कुनै यस्ता मूर्तिका छेउमा अर्थात् पछाडि पट्टि भित्तामा नवग्रहका मूर्ति पनि कुँदिएका हुन्छन् । यस्ता वस्तुको उपस्थितिले गर्दा यो मूर्ति कसको हो भन्ने छुट्याउन सुगम भएको छ । विवारणीय प्रश्न के छ भने यस्ता 'माता र शिशु' का मूर्तिका साथ यी सबै वस्तु कुनैमा हुन्छन् कुनैमा हुँदैनन् । तर जलहरी सहितको शिक्लिङ्ग भने अहिंसेसम्म प्राप्त यस्ता मूर्तिका साथ एउटामा बाहेक सबैमा पाइएको छ । त्यो अपवादमा आएको मूर्ति हो भारतको भूपाल स्टेट म्यूजियमको 'माता र शिशु'को मूर्ति । यो 'इमेज अफ म्यान (Image of Man)' नामक पुस्तकमा प्रकाशित छ । शिक्लिङ्गको अनुपस्थितिले गर्दा नै प्रश्न चिन्ह सहित 'कृष्ण जन्म ?' भनिएको होला त्यसलाई ।

'माता र शिशु' भनेर काम चलाइन्थ्यो यस्ता मूर्तिलाई पहिले । पत्ता लाग्न सकेको थिएन त्यो कसको मूर्ति हो भनेर । भारत विभाजन हुनुभन्दा पहिले अर्थात् १९२९ ईसवीमा 'ढाका संग्रहालय' को सूची बनाउँदा 'सद्योजात' भन्ने नामकरण गरेका हुन् नलिनीकान्त भट्टशाली नामक एकजना बंगाली विद्वान्ले । दुई अर्थ बुझिन्छ 'सद्योजात' भन्नाले । एउटा भर्खर जन्मेको र अर्को त्यसै नामको 'शिव' । राजशाही संग्रहालयमा भएका जम्मा आठ, ढाका संग्रहालयमा भएको एक र भारतीय संग्रहालय (Indian Museum) कलकत्ताको एक गरी जम्मा दश मूर्तिको विवरण दिएकाछन् भट्टशालीले आफ्नू सूचीमा । (Iconography of Buddhist and Brahmanical Sculptures in the Dacca Museum) नामले १९२९ ईसवी मै छापियो उनको त्यो सूची । यस्ता मूर्तिका आसपासमा भएका सबै आकृति र वस्तुहरू सबैमा एकै नास पाइँदैनन् भनेका थियौं पहिले नै प्रसंगवश हामीले । भट्टशालीले दिएको सूची नै पर्याप्त छ उदाहरणका लागि । यसप्रकार छ उनको 'सद्योजात' को सूची ।

राजशाही संग्रहालयमा भएका मूर्तिहरू

- १) लिङ्ग, गणेश, कार्तिकेय र नवग्रह सहितको
- २) लिङ्ग, गणेश र कार्तिकेय मात्र भएको
- ३) लिङ्ग र नवग्रह मात्र भएको
- ४) लिङ्ग, गणेश र कार्तिकेय भएको
- ५) लिङ्ग, गणेश र अन्य छ जना बसेको आकृति समेत भएको
- ६) लिङ्ग, गणेश, कार्तिकेय, नवग्रह बाहेक चार जना बसेको आकृति र तल्लो भागमा सातजना घुँडा मारेर बसेको आकृति समेत भएको
- ७) लिङ्ग, कार्तिकेय र गणेश मात्र भएको
- ८) लिङ्ग, कार्तिकेय र गणेश मात्र भएको

ढाका संग्रहालयमा भएको मूर्ति

- ९) लिङ्ग, कार्तिकेय र गणेश भएको

भारतीय संग्रहालय (Indian Museum) मा भएको

- १०) लिङ्ग, कार्तिकेय, गणेश र नवग्रह भएको

भट्टशालीले कुन आधारमा 'सद्योजात' नामकरण गरे यसलाई विचार गर्नु आवश्यक छ त्यसमा। कार्तिकेय, गणेश र लिङ्गको उपस्थितिले यो मूर्ति शैव सम्प्रदायको हो भन्ने कुरामा कुनै सन्देह रहँदैन उनका अनुसार। यस्ता मूर्तिमा कार्तिकेय र गणेशलाई हुकिसकेका रूपमा प्रस्तुत गरेको पाइनाले यी नारी गणेश र कार्तिकेयकै माता पार्वती हुन् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ भन्छन् उनी। नारीका छेउमा सुताइएको शिशुको पाउ कमल-पुष्पमा राखिएको हुँदा यो मूर्ति कुनै महत्त्वपूर्ण देवी प्रतीकको प्रतिनिधित्व गर्दछ भन्ने स्वतः सिद्ध हुन आउँछ र यसलाई हामी भर्खरै उत्पन्न भएको वा अन्य लोकबाट अक्षतरित भएको 'सद्योजात' शिवका रूपमा अनुमान गर्न सक्तछौं भन्ने तर्कछ भट्टशालीको। वास्तविक 'सद्योजात' को अर्थलाई पुष्टि गरेको छ यस मूर्तिले। 'सद्योजात' शिवको मूर्ति नै हो त्यसैकारण यो। विचारणीय प्रश्न के छ भने कुनै तन्त्र शास्त्रमा 'सद्योजात' भनेको पाइँदैन यस्तो मूर्तिलाई।

लिङ्गपुराणमा केही सूचना पाइन्छ 'सद्योजात'का विषयमा। तर यस प्रकारको मूर्तिको ध्यान भने पाउन

सकिएको छैन भन्छन् भट्टशाली स्वयं आफैं। बंगाल भाषामा अनुवाद भएको लिङ्गपुराणको बंगवासी संस्करणको नवौं अध्यायको सप्तौं पृष्ठमा यस्तो लेखिएको छ उनका अनुसार।

'सेता आँखा, राता नङ्ग, त्यस्तै हातगोडा र शरीर भएको एउटा शिशुमा पञ्चो ब्रह्मा ज्यादै ध्यानमग्न भएका समय उनको दिव्य दृष्टि। त्यसलाई छातीमा टाँसेर पुनः ध्यानमग्न भएर प्रार्थना गरे जुन समय ब्रह्माले त्यस 'सद्योजात' परमेश्वरलाई देखे। त्यसबाट ब्रह्माले यी शिशु वा बालक 'सद्योजात'का रूपमा उनलाई दर्शन दिन आएका हुन् भन्ने कुरा थाहा पाएपछि पूजा अर्चना गरे उनको।'

'सद्योजात' शिशुलाई संगै सुताउने नारीको कुनै चर्चा छैन यस कथानकमा भन्दछन् भट्टशाली। कार्तिकेय र गणेशको उपस्थितिले गर्दा प्रमुख मूर्ति शिशु र नारी शिवपार्वतीकै हो भन्ने संकेत मिल्दछ यस्ता मूर्तिबाट पनि भनेकाछन् उनले। यस्ता मूर्तिका साथ कुनै-कुनै ठाउँमा नवग्रहको पनि उपस्थिति रहने हुँदा शिवपार्वतीको देवी विवाहलाई संकेत गर्ने वैवाहिक मूर्ति अर्थात् 'कल्याण-सुन्दरमूर्ति' हुने पनि संकेत मिल्दछ पनि भनेकाछन् आर्कोतिर। ब्रह्मपुराणको अठतीसौं अध्यायमा शिवपार्वतीको विवाहका सम्बन्धमा निम्न प्रकारको उल्लेख पाइन्छ पनि भनेकाछन् भट्टशालीले। देवी कथा यसप्रकार देखिन्छ त्यो।

'जब पार्वतीकी देवी पुत्री पार्वती हातमा वरमाला लिएर देवताहरूको सभामा शिवलाई वरण गर्न जान लागेकी थिइन् त्यसै समय शिवले उनको परीक्षा गर्न भर्खर जन्मेको बालकको रूप धारण गरेर पोल्टामा बसि-दिए पार्वतीको। यस समस्यालाई समाधान गर्न पार्वतीले शिवको ध्यान गर्दा ती बालक स्वयं शिव नै भर्खरै जन्मेको शिशुको रूपमा उनको पोल्टामा आएका हुन् भन्ने थाहा पाइन् र आफूले चाहेको आराध्य देव शिवलाई पाएर उनलाई वरण गरी आफ्नै छातीमा शिशुलाई टाँसेर समास्थलबाट फर्किन्।'

यस बाहेक उनले एउटा यस्तै मूर्तिमा 'वंशोत्थ

लालित' भन्ने लेखिएको अभिलेख पाए त्यसबाट पनि यो मूर्ति पार्वती र शिवको वैवाहिक मूर्ति नै हो भन्ने निष्कर्षमा पुगे उनी । त्यसैकारण 'माता र शिशु' भनिदै आएको यस्तो मूर्तिलाई 'सद्योजात' शिव नामकरण गरे भट्टशालीले ।

जनकपुरमा जुन मूर्ति पाइयो त्यस्तो मूर्तिलाई 'सद्योजात' भन्न लागेका छन् विद्वान्हरू । भारतीय पुरातत्त्वका विद्वान् बी. पी. सिन्हाका अनुसार पाँचमुखे शिव मूर्ति नै प्रसिद्ध छ 'सद्योजात' का नामले । हामीले चर्चा गर्न लागेको मूर्तिले कतै प्रतिनिधित्व गर्दैन पाँच-मुखे शिवको । सद्योजात भन्नासाथ शिव बाहेक अर्थै लारदैन अर्को । उदाहरणका लागि शिव भन्नासाथ पञ्च-शिर, पञ्चानन, पञ्चवक्त्र अथवा पञ्चमुख पनि भनिन्छ यदाकदा । यिनै पाँचमुखमध्ये पूर्वको मुहार हो 'सद्योजात' । पञ्चमुखी महादेव वा शिवका दश हातमध्ये पूर्वको सद्योजातका एउटा हातमा अक्षयमाला र एउटा हातमा लिएको हुन्छ कमण्डलु । पञ्चमुख शिवलाई पञ्चपक्षमूर्ति पनि भनिन्छ यसको विपरीत । ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, ईश्वर र सदाशिवको प्रतिनिधित्व गर्दछ पञ्चपक्षमूर्तिले । महादेवको संज्ञाले पुकारिन्छ जसलाई । तर यस प्रकारको छँदैछैन जनकपुरको कपिलेश्वरमा भेटिएको मूर्ति । यसै-कारण अझै विचार गर्नुपर्ने भयो हामीले ।

एकादश रुद्रको गणनामा पर्दछन् 'सद्य' शिव पनि 'अपराजितपृच्छा' नामक ग्रन्थका अनुसार ।

सद्यो वामोऽघोर तत्पुरुषवीशान एव च ।
मृत्युञ्जयश्च विजयःकिरणाक्षोऽघोरास्त्रकः ॥
श्रीकण्ठश्च महादेवो रुद्राश्चैका दशस्मृताः ।

—अपराजितपृच्छा ११२।१-२

अर्थात् सद्य, वाम, अघोर, तत्पुरुष, ईशान, मृत्युञ्जय, विजय, किरणाक्ष, अघोरास्त्रक, श्रीकण्ठ, महादेव यी एकादश रुद्रमा सर्वप्रथम नाम आउँछ सद्य अर्थात् 'सद्योजात' को । श्लोकमा केही अशुद्धि छ त्यसको लेखा-जोखा गर्ने यहाँ उद्देश्य होइन हाम्रो ।

द्वादश शिव अथवा एकादशरुद्रका कल्पनाको मूल आधार हो पञ्चमुख शिव । शिवका पाँचमुखको

वर्णन पाइन्छ 'विष्णुधर्मोत्तर' पुराणमा । सद्योजात, वामदेव, अघोर, तत्पुरुष र ईशान हो जसका अनुसार ।

सद्योजातं वामदेव मघोरं (च) महा भुजः ।
तथा तत्पुरुषं ज्ञेयमीशानं पञ्चमंमुखम् ॥

—विष्णुधर्मोत्तर ३।४८।१

अलग अलग वस्तुको प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ शिवका यी पाँचमुखले । सद्योजातले पृथ्वीको, वामदेवले जलको, अघोरले तेज अर्थात् शक्तिको वा ऊर्जाको, तत्पुरुषले वायुको र सबभन्दा माथि रहने ईशानले प्रतिनिधित्व गर्दछ आकाशको ।

सद्योजातं मही प्रोक्ता वामदेवं तथा जलम् ।
तेजस्त्वघोरं विख्यातं वायु तत्पुरुषं मतम् ॥
ईशानं च तथाकाश मूर्ध्वस्थं पञ्चमं मुखम् ।

—विष्णुधर्मोत्तर ३।४८।३

दाहिने हात वरद र बायाँ हात अभय मुद्रा भनिएको छ सद्योजात शिवका आशुधको वर्णन गर्दा, डा. बलराम श्रीवास्तवद्वारा सम्पादित रूपमण्डन नामक पुस्तकको भूमिकामा । सौम्य, त्रिनेत्र, शुक्लवस्त्र, माला, कुण्डल, जटा र बालेन्दु भन्ने कुरा पनि समावेश गरिएको छ विशेष विवरणमा ।

सद्योजात शिवको मूर्ति यसरी निर्माण गर्नु भनिएको छ सूत्रधार मण्डन कृत 'रूपमण्डन' नामक ग्रन्थको चौथो अध्यायको प्रारम्भमा ।

शुक्लाम्बरधरं देवं शुक्लमाल्यानुलेपनम् ।
जटाभार युतं कूर्याद् बालेन्दुकृतशेखरम् ॥

—रूपमण्डन ४।१

अर्थात् श्वेतवस्त्र धारण गरेका, श्वेतमाला एवं अनुलेपन गरेका, जटाभारले युक्त बाल इन्दु भहित मूर्ति बनाउनु ।

त्यतिमात्र होइन सद्योजातको मूर्ति निर्माण गर्दा तीन नेत्र, सौम्यमुहार, दुवै कानमा कुण्डलले अलङ्कृत, वरद र अभयमुद्राका दुवै हात भएको उत्साहकासाथ बनाउनु पनि भनिएको छ ।

त्रिलोचनं सौम्यमुखंकुण्डलाभ्यामलङ्कृतम् ।

सद्योजातं महोत्साहं वरदाभय पाणिनम् ॥

—रूपमण्डन ४।२

सद्योजातको यसप्रकार ध्यान हुँदाहुँदै जनकपुरको कपिलेश्वरमा प्राप्त मूर्तिलाई सर्वप्रसिद्ध सद्योजात शिव भन्न सकिँदैन कतै । जनकपुरको मूर्तिमा पनि नारीको पृष्ठभागको माथि शिवलिङ्गको उपस्थिति भएको हुँदा शैवमूर्ति त हो यो पक्कै तर । त्यसैकारण प्रकारान्तरले भर्खरै जन्म लिएका अर्थात् 'सद्योजात शिव' भनेर व्याख्या गर्न सकिन्छ एकछिनका लागि कताकता यसलाई पनि । आत्रेयी नदीका किनारमा निकै मूर्ति प्राप्त भएका थिए भनेका छन् ऋद्धालीले भनेर प्रसंगवश चर्चा गरिसकेका छौं हामीले । आत्रेयीनदीको सम्बन्ध अत्रि-ऋषिसंग हुनु कुनै नौलो कुरा होइन यहाँ । सम्भवतः अत्रिऋषि र अनसूयाका पुत्र हुनआएका शिवको अर्को रूप दुर्वासा ऋषिको जन्म भन्नु उपयुक्त होला यहाँ । विष्णुपुराणमा यसप्रकार पाइन्छ त्यसको उल्लेख ।

अनसूया तथैवात्वेज्जे निष्कल्मषान् सुतान् ।

सोमं दुर्वाससं चैव दत्तात्रेयं च योगिनाम् ॥

—विष्णुपुराण १।१०।८,९

महाकवि कालिदासद्वारा रचित 'शाकुन्तल' नामक नाटकमा महर्षिद्वारा पालित शाकुन्तलाकी सखीको रूपमा नाम आउँछ अनसूयाको । दक्षप्रजापतिको चौबीस कन्यामध्ये एउटी कन्याको नाम पनि हो अनसूया नै । कर्दम तथा देवहूतिको छोरी भन्ने पनि पाइन्छ मतान्तरले । अत्रिमुनिको पत्नी हुनु हामीले चर्चा गर्न लागिएकी अनसूया । तपस्याबाट प्रसन्न भएर ब्रह्मा, विष्णु र महेश अर्थात् शिव क्रमशः चन्द्रमा, दत्तात्रेय र दुर्वासाका रूपमा पुत्र भएर जन्मिएका थिए अनसूयाका कोखबाट । पतिव्रताका रूपमा प्रसिद्ध छन् अनसूया पौराणिक गाथामा ।

महेश अर्थात् महादेव वा शिव दुर्वासाका रूपमा अनसूयाका छोरा देखिन आउँछन् यस वर्णन अनुसार । सद्योजात अर्थात् भर्खरै जन्मेका शिशुका रूपमा प्रकट भए भन्न सकिन्छ हामीले अध्ययन गर्न लागेका मूर्तिमा भएका नवजात शिशुलाई पनि ।

पौराणिक गाथाका अनुसार अत्रिऋषिले पुत्रोत्पत्तिका लागि आफ्नी अनसूयाका साथ मिलेर ऋक्षपर्वतमा त्रिमूर्ति अर्थात् ब्रह्मा, विष्णु र महादेवको उपा-

सना गरेका थिए जसको फलस्वरूप दत्तात्रेयका रूपमा विष्णु, सोमका रूपमा ब्रह्मा र दुर्वासाका रूपमा शिवले अनसूयाका कोखमा बसेर जन्म लिए । ऋक्षपर्वत वहाँ छ त्यसमा पनि विचार गर्नु आवश्यक छ अहिले ।

ब्रह्माण्डपुराण अध्याय ८५ र स्कन्दपुराण रेवाखण्ड अध्याय ४ का अनुसार विन्ध्यपर्वत र बंगालका खाडीको अर्थात् बंगोपसागरको बीचमा पर्ने नर्मदा र सोण नदीको उद्गमस्थल भएको ठाउँ नै हो ऋक्षपर्वत । यसबाट अत्रिऋषिका दम्पतीले तपस्या गरेको ऋक्षपर्वत बंगाल र विन्ध्यका बीचमा पर्ने देखिएको हुँदा यो कथा पनि त्यहीं सृष्टि भयो र त्यसलाई पुष्टि गर्ने प्रतिमा पनि सर्वप्रथम त्यहीं बन्न प्रारम्भ भए र पछि फैलिए अन्यत्र पनि । यसबाट सहजै भन्न सकिन्छ यो नवजात शिशु वा 'सद्योजात' मूर्ति शिवको रूपमा दुर्वासाको हो र नारी मूर्ति अनसूयाको हो । हामीले जनकपुरको कपिलेश्वरमा प्राप्त गरेको मूर्ति पनि यसै कोटिमा पर्दछ । अस्तु ।

सन्दर्भ सूची

ऋग्वेद—संहिता (मिति ?) प्रकाशक वसन्त श्रीपाद सातबलेकर स्वाध्याय मण्डल, पारडी, जि. बलसाड, भारत ।

विष्णुपुराण (संवत् २०३३) अष्टम संस्करण, गीताप्रेस गोरखपुर ।

शिवराम मूर्ति सी. (१९६४ ई.) पुरातत्त्व-परिचय, भारतीय संग्रहालय कलकत्ता, अनुवादक अमल सरकार, हिन्दी संस्करण ।

श्रीवास्तव बलराम (डा.) सम्पादन (वि. सं. २०२१) रूपमण्डन, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी ।

Alam A. K. M. Shamsul (1985) *Sculptural Art of Bangladesh (Premuslim Period)*, Department of Archaeology and Museum, Dhaka.

Archaeological Survey of India, Annual Report, Volume XV 1969 Delhi.

Banerjee Jitendranath (1974) *The Development of Hindu Iconography*, Munshi-

- Ram Manohar Lal Publishers Ltd., Delhi.
- Bangdel Lain S. (1982) *The Early Sculptures of Nepal*, Vikas Publishing House Pvt. Ltd, New Delhi.
- Bhattasali Nalini Kant (1972) *Iconography of Buddhist and Brahmanical Sculptures in the Dacca Museum*, Indological Book House, Varanasi, Delhi.
- Bhattacharyya Narendranath (1977) *The Indian Mother Goddess*, Published in the United State of America by South Asia Books Columbia, By Arrangements with Manohar Book Service, New Delhi, India.
- In the Image of Man*, Hayward Gallery, London, 25 March-13 June 1982, First Published in India 1982, Vikas Publishing House Pvt. Ltd. New Delhi, India.
- Mani Vettam (1975) *Puranic Encyclophedia* Motilal Banarasidass, Delhi.
- Majumdar R. C. (1976) (Edited) *The History of Bengal*, Vol I, Hindu Period, The University of Dacca, Ramna, Dacca.
- Roy Ashim Kumar; Gidwani N. N. (1986) *A Dictionary of Indology* (4 Volume) Oxford & IBH Publishing Co. New Delhi.
- Sharma Janak Lal (July 1954) *Nepals Sculptural Art*, East and West, (Quarterly) Isneo Publication year V Number 2, Rome, Italy.
- Sinha B. P. (1979), *Archaeology and Art of India*, Sundeep Prakashan, Delhi.
- Stutley Margaret and James (1977) *A Dictionary of Hinduism*, Routledge & Kegan Paul, London and Henley.
- Stutley Margaret (1985) *The Illustrated Dictionary of Hindu Iconography*, Routledge & Kegan Paul, London.